

Osmanlı Dönemi'nde Tokat'taki Apostolik Ermenilere Ait Kiliselerin Konumlarının Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi Örneği Eşliğinde İncelenmesi

An Examination of the Locations of the Churches Belonging to Apostolic Armenians in Tokat during the Ottoman Period along with the Case of Saint Stephen Protomartyr Church

Ayça ELALMIŞ*, Esra KESKİN**

Öz

Bu makalede Osmanlı Dönemi boyunca varlığını sürdürmüş Tokat'taki Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi odağa alınarak Apostolik Ermenilere ait dini yapı ve alanlar için bir referans noktası oluşturulması amaçlanmıştır. İlk olarak, Taş Nerdivan adıyla da anılan bu Ermeni kilisesi ile Osmanlı arşiv belgelerinde Taş Nerdiban ya da Taş Nerdüban olarak karşımıza çıkan mahalle arasında bir ilişkisi olup olmadığı, mahallelerin yeniden inşası kavramından yola çıkılarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Ali Akay'ın belirttiği gibi inşa, Michel Foucault'nun söylediği anlamda bir söylemin de inşasıdır ve bu söylem bir *epistēmē* içinden de gelebilir ya da bunun için eski bir *epistēmē* yeniden ele alınabilir. Bu bağlamda, Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin konumu değerlendirilirken, Osmanlı Dönemi mahallelerinde grupların oluşumunda belirleyici olanın statü ve sınıf değil, etnik ve dini aidiyetler olduğu kabul edilmiştir. Osmanlı arşivlerindeki gayrimüslim nüfus kayıtlarına bakılarak tespit edilen mahalledeki etnik gruplara ait bilgiler önemli bir yol gösterici olarak kabul edilmiştir. Kilisenin konumu ile ilgili tartışmadan sonra hem bu kilisenin tarihçesi hem de Tokat'taki Ermeni varlığı anlatılırken Apostolik Ermenilerin dini yapılarının ve kutsal alanlarının konumları Osmanlı Dönemi'ne ait özellikle de Ermenice kaynaklardan elde edilen bilgiler kullanılarak ve çözümlemeye gidilmeden verilmiştir. Kiliselerin konumları şu şekildedir: Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Gatnağpür Sarkis Kilisesi) Büyük Terbiye Mahallesi'nde, Surp Kevork Kilisesi (Surp Sarkis Kilisesi) muhtemelen Bağarjukk Mahallesi'nde, Surp Minas Kilisesi Haç Dağı'nın eteğinde, Karasun Manug Kilisesi Mahmud Ejib ya da Örtmeli Mahallesi'nde, Surp Yerrortutyun Kilisesi (Tahtidale Surp Sarkis Kilisesi) muhtemelen Tahtakale Mahallesi'nde, Surp Lusavoriç Kilisesi (Barsam Kilisesi) ise şehrin batısında Haç Dağı'ndadır. Sonuç olarak Apostolik Ermenilere ait dini yapıların ve kutsal alanların konumlarıyla birlikte Osmanlı Dönemi'nde Tokat'taki görünümün bir bölümü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Tokat'taki Apostolik Ermenilere ait kiliseler, Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi, Taş Nerdivan Mahallesi.

* Dr. Öğr. Üyesi. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. E-posta: aycael@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-9147-2967

** Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. E-posta: esrakeskin19@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5335-377X

Abstract

This article has aimed to create a reference point for religious structures and areas belonging to the Apostolic Armenians by focusing on the Saint Stephen Protomartyr Church in Tokat, which existed throughout the Ottoman period. Firstly, an attempt has been made to solve whether there is a relationship between this Armenian church being referred to as Taş Nerdivan and the neighborhood that appears in Ottoman archival documents as Taş Nerdiban or Taş Nerdüban starting from the concept of the reconstruction of neighborhoods. As Ali Akay stated, construction is also the construction of a discourse in the sense that Michel Foucault described, and this discourse can come from an *epistēmē* or an old *epistēmē* can be reconsidered for this purpose. In this regard, while analyzing the location of the Saint Stephen Protomartyr Church, it has been taken into account that the determining parameters that formed the groups living in the neighborhoods during the Ottoman period were ethnicity and religion, rather than status and class. The information about the ethnic groups in the neighborhood identified by examining the non-Muslim population records in the Ottoman archives has been considered an important guide. After the discussion on the location of the church, both the history of this church and the Armenian presence in Tokat are described, while the locations of the religious buildings and sanctuaries of Apostolic Armenians are given from the information obtained from the Ottoman period, especially from Armenian sources, without any analysis. The locations of their churches are as follows: the Holy Mother of God Church (Gatnagpür the Saint Sergius Church) in the Büyük Terbiye neighborhood, the Saint George Church (the Saint Sergius Church) probably in the Bağarjukh neighborhood, the Saint Menas Church at the foot of Mount Haç, the Holy Forty Children Church located in the Mahmud Ejib or the Örtmeli neighborhood, the Holy Trinity Church (Tahtidale the Saint Sergius Church) probably in the Tahtakale neighborhood, and the Holy Illuminator Church (Barsam Church) on Mount Haç to the west of the city. In conclusion, an attempt has been made to reveal a part of the appearance of Tokat during the Ottoman period including the locations of religious buildings and sacred sites belonging to Apostolic Armenians.

Keywords: Churches of Apostolic Armenians in Tokat, Saint Stephen Protomartyr Church, Taş Nerdivan Neighbourhood.

Giriş

Osmanlı Dönemi'nde Tokat merkez, mahalleleri ve günümüze ulaşan ya da ulaşmayan dini ve sivil yapılarıyla beraber bugünkü görüntüsünden oldukça farklıdır. Tokat'taki Surp Sdepanos Nakhavga¹ Kilisesi'nin konumu ve tarihçesinin ele alınacağı bu çalışmada asıl amaç, bu kiliseyi odağa alarak hem Osmanlı Dönemi'ndeki Tokat'ın görünümünün bir kısmını aydınlatmaya çalışmak hem de Apostolik Ermenilere ait dini yapılar ve alanlar için bir referans noktası oluşturmaktır. Bunu yaparken karşılaşılan en büyük problem, mahallelerin yeniden inşasının kente apayrı bir görünüm ve söylem kazandırmış olmasıdır. Ali Akay'ın bir mahallenin inşasını ele aldığı makalesinde belirttiği gibi, inşa Michel Foucault'nun söylediği anlamda bir söylemin de inşasıdır ve bu söylem bir *epistēmē*² içinden de gelebilir ya da bunun için eski bir *epistēmē* de yeniden ele alınabilir (Akay, 2002, s. 78). Michel Foucault'ya göre tarihsel çözümlemeler için söylemin sonsuz sürekliliğinden vazgeçmek gerekir (Foucault, 1969/2011a, s. 38); yani o, kendi sınır değerlerini belirlediği zaman ve yerdeki ardışık dönemlerin epistemik biçimleri arasında dikey bir süreksizlik saptar (Foucault, 1954-1988/2011b, s. 140). Bu makaledeki dikey süreksizlik mahallelerde yaşayanların neye göre gruplandığı ile ilgilidir. Maurice M. Cerasi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve ilk yayılma döneminde mahallelerin göçmenlerden oluşan etnik, toplumsal, mesleki ya da dini bakımdan homojen gruplar tarafından kurulduğunu belirtir (Cerasi, 1999, s. 71). İlber Ortaylı'ya göre Osmanlı Dönemi'ndeki mahalleler henüz statü ve sınıf farklarına göre biçimlenmiş mekânlar değildir (Ortaylı, 2013, s. 42). Adalet Bayramoğlu Alada, XIX. yüzyılda Batı ile kurumlaşma yoluyla bütünleşme sürecinin başlamış olmasına rağmen bunun toplumdaki geleneksel yapının kökten değişimine yol açmadığını, hatta

¹ Սուրբ Ստեփանոսի Նախավղա (Prōtomartyras Stephanos, Πρωτομάρτυρας Στέφανος) için bkz. BHG 1648x-1665h (Halkin, 1957, ss. 247-253), BHG Nov. Auct. 1648y-1665j (Halkin, 1984, ss. 193-195), BHO 1086-1097 (Peeters, 1910, ss. 238-240), BHL 7848-7895 (Societas Bollandistarum, 1898-1901, ss. 1136-1140), BHL Suppl. 7851-7881 (Societas Bollandistarum, 1911, s. 283), Synax. Cpol. Aug. 2 (Delehay, 1902, ss. 861-864).

² *Epistēmē* kavramı için bkz. Cevizci, 2005, s. 616.

bu yüzyılda Osmanlı-Türk mahallesinde din birliğine dayalı düzenin devam ettiğini ifade eder (Alada, 2008, ss. 180, 195; Küçükömer, 1969, s. 62).

Osmanlı Dönemi'ne ait belge ve metinlerden³ varlığını bildiğimiz Tokat'taki kiliselerin bazılarının bulunduğu mahalleler bugün artık mevcut değildir; bazılarıysa mevcut olsa da bugünkünden farklı sınırlara sahiptir. Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin konumu çözümlenirken Osmanlı Dönemi'nde mahalleleri oluşturan belirleyici parametrelerin statü ve sınıf değil, etnik ve dini olduğundan yola çıkılmıştır. Tabii ki bir mahalle, birden fazla etnik ve dini grup ile onlara ait dini yapıları barındırabilir. Bu durumun tersi, yani bir mahallede o etnik ve dini grup yoksa ona ait dini yapının olmaması yaklaşımı, problemin çözümünde kullanılır. Osmanlı Dönemi'ndeki gayrimüslim nüfus kayıtlarına bakılarak tespit edilen mahallelerdeki etnik grup çeşitliliği önemli bir yol göstericidir. Ama bu çözüm tek başına yeterli değildir çünkü mahallelerin sınırları değişmiştir. İlk çözümleme belki birkaç şeyi açığa kavuşturabilir ama asıl çözüm, belgelerden bize ulaşan metinler ya da fotoğraflar üzerinden yapılmıştır. Bir yapının yeri net olarak belirlendikten sonra metinlerden gelen bilgilerle ağ sistemi kullanılarak diğer mahallelerin ya da dini yapıların yerleri⁴ yaklaşık olarak tahmin edilebilir.

Tam da bu bağlamda, konumu ve tarihçesi ayrıntılı olarak ele alınan Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi, Ermeni varlığı başlığı altında anlatılan Apostolik Ermenilere ait dini yapılar ve kutsal alanlar açısından bir nirengi noktasıdır. Tokat'ta Katolik ve Protestan Ermeniler yaşamış olsa da, bu çalışmanın sadece Apostolik Ermenilere ait dini yapılara ilişkin bilgileri içerdiğini de belirtmek gerekir.

Eudokia Eparkia'sındaki Ermeni Varlığı

Eudokia (Tokat) ve çevresindeki ilk Ermeni varlığından bahseden Strabon (M.Ö. 64-M.S. 24), Komana'nın Ermenistan'dan gelen insanlar için önemli bir *emporion* olduğunu belirtir (Strabon, çev. 1961, ss. 438-439). Fakat bölgedeki Ermeni mevcudiyeti için ilk olarak, VII. yüzyılda Ortodokslar tarafından heretik olarak kabul edilen Hristiyan bir topluluk olan Ermeni Paulikianlardan söz etmek gerekir (Charanis, 1959, s. 29; Özışık, 2010, s. 506; Seyfeli, 2020, s. 46). 662'den⁵ bir süre önce Paulikianlar, bilhassa Iris (Yeşilirmak) ve Lykus (Kelkit Çayı) nehirlerinin birleştiği hemen hemen Nikopolis ve Neokaisareia'ya (Niksar) kadar uzanan bölgeye yerleşmişlerdir (Ferluga, 1988, s. 14; Charanis, 1963/2021, s. 19). Bölge tarihi açısından IX. yüzyılda da önemli bir unsur olmayı sürdürmüşlerdir. İmparatoriçe Eirēnē (797-802) döneminde göreve başlamış olan Sergios'un⁶ kurduğu üç yeni Paulikian kilisesinden biri Kynokhorion'daki Laodikeia Kilisesi'dir (Petrus Siculus, ed. 1896, ss. 1297-1298; Hamilton ve Hamilton, 1998/2010, s. 39; Obolensky, 1972, s. 35-36). V. Leon (813-820) döneminde Kynokhorion'un yakınındaki Neokaisareia'nın (Pontos) başpiskoposu Thōmas, Paulikianlara karşı olan kovuşturmaları artırmış, bu süreç⁷ sonucunda birçok Paulikian idam edilmiştir ve bu durum Paulikianların piskoposlara karşı isyan etmesi ile sonuçlanmış ve en nihayetinde Thōmas Laodikeia Paulikian Kilisesi üyeleri tarafından öldürülmüştür (Petrus Siculus, çev. 1970, s. 64-65; Hamilton ve Hamilton, 1998/2010, s. 40, 122; Seyfeli, 2020, s. 51; Grégoire, 1947, s. 512). Ermeni nüfusunun bölgede en yoğun artışı ise bu olaydan birkaç yüzyıl sonra yani, XI. Yüzyılda, Senekerim döneminde gerçekleşmiştir. Senekerim, Vasburagan krallığında beraber hüküm sürdüğü ağabeyi

³ Ermenice metinlerden Ğugas İnciciyan'a ait ilk paragraf Karin Bal Demir, diğer Ermenice metinler ise Arman Kocayan ve Osmanlı arşiv belgeleri Sinan Çakmak tarafından çevrilmiştir.

⁴ Tokat'taki mahallelerin ve dini yapıların yerleri ile ilgili olarak Tokat'tan göç etmiş Emren Nalçacıer'in bilgilerine başvurulmuştur.

⁵ Peter Charanis 1959 yılına ait makalesinde 661 tarihini verirken Jadran Ferluga makalesinde bu tarihi 665 olarak vermektedir (Charanis, 1959, s. 29; Ferluga, 1988, s. 14).

⁶ Sergios, Grek kökenli Paulikian lideridir (Özışık, 2010, s. 512).

⁷ Petrus Siculus, çev. 1970, s. 65; "176. İmparatorun emri Neokaisareia'nın piskoposu Thōmas'a ve valisi Parakondakēs'a ulaştı. İmparatorun emirlerine uyan bu kişiler yakaladıkları herkesi ölümü hak ettikleri ve çürümeye yol açtıkları gerekçesiyle öldürdüler." (Hamilton ve Hamilton, 1998/2010, s. 122).

Kurken'in (1003)⁸ ölümünden sonra krallığı 20 yıl boyunca yönetmiştir (Ստեփանոս Ասողիկ, çev. 2017, s. 312; Grousset, 1946/2019, s. 474). Onun yönetimi sırasında Türkmen grupları Vasburagan'a baskınlar düzenlemiş⁹ ve Hristiyanları kılıçtan geçirmiştir (Garsoïan, 1997, s. 190). II. Basileios Senekerim'e krallığını imparatorluğa devretmesi halinde Bizans topraklarında bulunan Kappadokia'daki pek çok araziye teklif etmiş, ilk başta kral teklifi geri çevirmesine rağmen 1018'de güney sınırlarına Türk akınları başlayınca fikrini değiştirmiştir (Hewsen, 2000/2016, s. 38; Dédéyan, 1975, s. 51). Bu akınlardan dolayı Senekerim 1021¹⁰ yılında Vasburagan topraklarını Bizans imparatorluğuna bırakmış, buna karşılık II. Basileios ise Senekerim'e Sebasteia ve çevresindeki birçok yerleşimi vermiştir (Yahyâ b. Saïd el-Antâkî, çev. 1997, s. 463; Թովմա Արծրունի, çev. 1985, s. 370; Սմբատ Սպարապետ, çev. 1956, s. 24; Der Nersessian, 1945, ss. 10-11; Honigsmann, 1935/1970, s. 171; Ersan, 2019, s. 15).

XIV-XX. yüzyıllar arasında yazılmış seyahatnameler ve kayıtlar Tokat'ta bulunan Ermeni nüfusu ile diğer gayrimüslimler ve onlara ait dini yapıların sayıları ile ilgili bilgi sunar. Simeon Lehasi (1584-1639) “Միսինոյ Դարի Լեւոյցոյ Ուղեգրութիւն” adlı eserinde Tokat'ta sekiz Ermeni kilisesi, iki manastır ve beş yüz Ermeni ailenin varlığından bahseder (Միսինոյ Լեւոյց, çev. 2007, s. 168). Jean-Baptiste Tavernier (1605-1689) “Les Six voyages de Jean-Baptiste Tavernier” isimli çalışmasında kentte Hristiyanların on iki kilisesi ile iki erkek ve iki kız manastırının bulunduğunu, ayrıca burada bir başpiskoposun olduğunu belirtir (Tavernier, 1678/2006, s. 52). Joseph de Tournefort (1656-1708) “Relation d'un voyage du Levant” adlı kitabında Ermenilerin yedi kilisesi ve Rumların bir şapeli olduğunu, bunun yanı sıra bu kentte dört bin Ermeni ailenin yaşadığını yazar (Tournefort, 1718/2013, s. 222). Makâriyûs (XVII. yy) döneminde burada çok sayıda Ermeni yaşamaktadır; yedi kilise bulunmaktadır ve şehre bakan yüksek bir yerdeki sekizinci bir kilise Müslümanlar tarafından yok edilmiştir (Paul Za'im, 1836, s. 443). Richard Pococke (1704-1765) “A description of the East, and some other countries” isimli eserinde şehrin içinde yedi Ermeni kilisesi ile bir Rum kilisesi olduğundan ve şehirdeki Yahudi varlığından bahseder (Pococke, 1745, s. 91). Domenico Sestini (1750-1832) “Voyage de Constantinople à Bassora” adlı yapıtında kente iki bin Ermeni, üç yüz Rum ve bunlar dışında Yahudilerin bulunduğunu, bunun yanında yedi Ermeni kilisesi olduğunu belirtir (Sestini, 1798, s. 52). Eli Smith (1801-1857) ve Harrison Gray Otis Dwight (1803-1862) “Missionary researches in Armenia” isimli eserde Tokat'ta bin üç yüz elli Ermeni, beş yüz ya da altı yüz civarında Rum ve yetmiş Yahudi hanesi bulunduğunu, bununla beraber Ermenilerin yedi, Rumların ise bir kilisesi olduğunu belirtip St. Anna ile St. Chrisostom manastırlarına ve St. Sarkis ile St. Karasoon Manoog kiliselerine değinirler (Smith ve Dwight, 1834, ss. 43-44). Joseph Wolff (1795-1862) 1831'de Tokat'tadır. Onun bu dönemde kaleme aldığı “Researches and missionary labours among the Jews, Mohammedans, and other sects” adlı kitaptan kentte dört bin beş yüz Ermeni ve yüz elli Yahudi yaşadığı, Ermeni Katoliklerin henüz kendileri için bir kilise inşa etmemiş olduğu ve Ermenilerin iki manastırı ve yedi kilisesi olduğu bilgilerine ulaşılır (Wolff, 1837, s. 27). William John Hamilton (1805-1867) “Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia” adlı eserde Tokat'ta bin iki yüz ile bin beş yüz civarında Ermenilere ait ev olduğundan bahseder (Hamilton, 1842, s. 351). Vital Cuinet (1833-1896) “La Turquie d'Asie. Geographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure” isimli yapıtında nüfus verileri çok daha net bir şekilde verilmiştir. Gregoryan Ermenilerin yedi kilisesi ve iki manastırı, Katolik Ermenilerin bir kilisesi, Rum Ortodoksların bir kilisesi ve bir manastırı, Yahudilerin mahallelerinde bir sinagogu olduğunu aktarır. Bu kiliselerden Surp Kevork ve Karasoun-Manoug kiliselerine değinir (Cuinet, 1892, ss. 706-707). 1876 yılında Boğos Vartabed Natanyan “Տեղեկագրութիւն ընդհանուր վիճակին Մերաստիոյ եւ անոր կուսակալութեան ներքեւ գտնուող մէկ քանի զիսաւոր քաղաքաց” adlı kitabında Tokat'taki Ermenilerden ve onlara ait kiliselerden şu şekilde bahseder:

⁸ Stepanos Asoğik'in eserinde bu tarih 452 (21 Mart 1003-19 Mart 1004) olarak verilir (Ստեփանոս Ասողիկ, çev. 2017, s. 312).

⁹ Madteos Urhayetsi bu akınların düzenlendiği tarihi 467 (17 Mart 1018-16 Mart 1019) olarak vermektedir (Մատթէոս Ուռհայեցի, çev. 1987, s. 48).

¹⁰ 470 yılı 16 Mart 1021'de başlar (Թովմա Արծրունի, çev. 1985, s. 370); Smpad Sbarabed bu olayı 465 (1016) yılına tarihler (Սմբատ Սպարապետ, çev. 1956, s. 23).

Sepasdia'dan Evtogia, kervanla kuzeye 18 saat sürer, dağın eteklerinde, çukurlarla kaplı bir kanyon şehridir ve geniş bir ova kenarındadır. Eski Romalılardan kalma kale kalıntıları da bulunmaktadır; yüksek kayalıkların üzerine inşa edilmiştir. "Yeşilirmak" adıyla bilinen nehir, tam şehrin önünden geçer ve şehre ayrıca bir parlaklık kazandırır. Üzerinde beş kemerli güzel bir taş köprü vardır ve bu köprü şehrin ulaşım yolunun üzerindedir. Şehir, sekiz bin hanelik bir nüfusa sahiptir ve beş farklı etnik grup bulunmaktadır: Ermeniler, Rumlar, Katolikler, Türkler ve Yahudiler. Ermeniler, bin üç yüz hanelik ayrı bir mahalle oluştururlar ve büyük ve küçük yedi kiliseye sahiptirler. Bazıları taş, bazıları ise ahşap olan bu kiliseler, Surp Yerrortutyun, Surp Asdvadzadzin, Surp Lusavoriç, Surp Sdepannos, Karasun Mangants, Surp Kevork ve Surp Minas adlarıyla inşa edilmiştir. On beş rahiple hizmet vermektedirler. Ayrıca büyük bir kolejleri vardır ve burada dört yüz erkek çocuk eğitim görmektedir. Ancak üzücü olan, kolejin yerel anlaşmazlıklar nedeniyle ikiye bölünmüş olmasıdır. Çünkü öğretmenler, halkın kargaşasından yararlanarak okulu kişisel çıkarları için ikiye bölmüşler ve milli bir yeri özel okullar gibi sahiplenmişlerdir. Bu okullarda gramer, aritmetik gibi dersler ve genel okuma dersleri verilmektedir. Ayrıca yüz kadar kız öğrencinin bulunduğu bir kız okulu da vardır. Gerçeği söylemek gerekirse, buradaki kolej hem eğitim hem de dikiş-nakış konusunda daha gelişmiş ve ileri düzeydedir. Gelecekte daha da ilerlemesi için büyük umutlar vardır; eğer engeller ve zorluklar olmazsa ve yerel halk bu narin yaratıkların eğitimi ve terbiyesi konusunda iyi denetlerse. Her ne kadar Ermeniler dindar ve gayretli olsalar da, medeniyet açısından ilerlememişlerdir. Bu nedenle ahlaki eğitim ve medeniyet kesinlikle gereklidir. Bu da ancak okullara güç verilerek, özellikle kızlara, çünkü Ermenilerin geleceği onlarla yenilenecektir. (Նաթանուհի, 1877, ss. 168-170)

Ferdinand Brockes (1867-1927) “Quer durch Klein-Asien. Bilder von einer Winterreise durch das armenische Notstandsgebiet” adlı yapıtında nüfusunun yaklaşık üçte birinin Ermeni olup birkaç bin Rum dâhil olmak üzere toplam nüfusun otuz beş bin olduğunu ifade eder (Brockes, 1900, s. 152).

Anı kitaplarına bilgi edinme açısından temkinli yaklaşılması gerekir. Andre Sernin (1921-1997) “L'homme de Tokat” adlı eserinde şehirde en az yedi kilise ve iki manastır olduğundan bahseder (Sernin, 1987/2009, s. 13) ve Agop Arslanyan “Adım Agop, memleketim Tokat” anılarını anlattığı kitabında da birkaç kiliseye ve onların bulunduğu yerlere değinmektedir (Arslanyan, 2006, ss. 13, 35, 69, 72-75).

Genellikle kentin içinde olduğu kadar Tokat'a bağlı idari birimlerde de Ermenilerin birçok kutsal yapısı ve alanı bulunuyordu. Tokat doğumlu Hovhannes Kazancıyan, 1904 tarihli “Արեւելեան մամուլ” gazetesinde bu yerleri ve dini yapıları şu şekilde anlatır:

Evtogia kadınları için hac yolculukları çok yaygındır ve aynı zamanda onlar için bir gezi ve eğlence aracıdır. Şehrin başlıca hac yerleri arasında Surp Kevork ve Surp Minas kiliseleri ile Surp Sdepannos kilisesinin mezarlığındaki Evtogia'nın eski kutsal başkanlarından biri olan Surp Hovagim'in mezarı bulunur ve burada dualar okunur. Şehir dışında, Surp Hovagim ve Anna manastırı ile daha uzakta Surp Hovhan Vosgepreman manastırı vardır. Bu ünlü azizin boş mezarı bulunur ve tüm sıkıntılar karşısında büyük bir ün kazanmıştır; başında mucizevi iyileşmelerin gerçekleştiği anlatılır. Bunun dışında, Evtogia kadını daha birçok yakın ve uzak hac yerini bilir ve sık sık ziyaret eder. Örneğin, Surp Asdvadzadzin tepesi, Surp Toros'un vadisi ve Krikoris köyündeki su kaynağı. Ayrıca, Bisgüncük köyünde bulunan Surp Egia'nın kutsal ormanı (burada asla odun kesilmemiştir), Kemer Dağı ve suyu, Poşağavakhi mağarası, Surp Varvaria, Surp Hovhannes, Surp Nşan, Gatnağpür, Lusağpür, Bülbülüm kaya mağarası, Surp Trçun bir delikli kaya parçası ve daha birçok yer vardır. Her birine benzersiz iyileştirici özellikler atfedilir ve çoğunlukla özel günleri vardır. Tüm bu hac yerleri genellikle dört kategoride sınıflandırılır: kutsal mezarlar, kutsal taşlar, kayalar, mağaralar, kutsal ağaçlar,

ormanlar, kutsal sular, ve kaynaklar. Görüldüğü gibi, bu yerlerin inancı ve ibadeti, taş, ağaç ve suya tapınmanın eski izlerini temsil eder. (Չափաւնեալ, 1904, s. 970)

Karekin Srvantsdyants (1840-1892) ise “Թոքնու Աղբալ” adlı kitabında kentin çevresindeki kiliseleri ve Ermeni nüfusunu aşağıdaki gibi sıralar:

Şehrin çevresinde, Ğazova’nın ya da Ğazabadi, Artıkova’nın veya Artıkabadi ve Taşova’nın veya Ğazei’nin Erba’nın vadilerinde bulunanlar:/ Takhtıbay kilise 1 Surp Asdvadzadzin Ermeni nüfusu 262/ Yatmış kilise 1 Surp Kevork Ermeni nüfusu 374/ Kedağaz kilise 1 Surp Sarkis Ermeni nüfusu 308/ Çıvtlık kilise 1 Surp Hagop Ermeni nüfusu 326/ Bolis kilise 1 Surp Lusavoriç Ermeni nüfusu 200 Türk 234/ Besginjik kilise 1 Surp Hagop Ermeni nüfusu 291/ Voraz kilise 1 Surp Sarkis Ermeni nüfusu 39 Türk 171/ Endiz kilise 1 Surp Prgiç Ermeni nüfusu 60 Türk 95/ Krikoros kilise 1 Surp Asdvadzadzin Ermeni nüfusu 245/ Kurçi kilise adı yok Ermeni nüfusu 31 Türk 195/ Gesara kilise adı yok Ermeni nüfusu 9/ Geksi kilise adı yok Ermeni nüfusu 18 Rum 24/ Pizeri kilise 1 Surp Hovhan Vosgeperan Manastırı Ermeni nüfusu 34 Türk 340/ Herek Kaymakamlığı Amasio Mütasari... altında kilise 1 Surp Sdepannos okul 2 Surp Mesropyan ve Marinosyan okuyan öğrenci sayısı 80 30 kız Ermeni nüfusu 1126 Türk 4702/ Ağabağı köyü Ermeni nüfusu 79/ Çoğşar köyü Ermeni nüfusu 92/ Eyvaza köyü Ermeni nüfusu 113/ Sarı Kahyan köyü Ermeni nüfusu 63/ Sakhar Çal köyü Ermeni nüfusu 30/ Nıgsar şehri Samson Kaymakamlığı Mütasari... altında kilise 1 Surp Asdvadzadzin okul 1 Surenyan okuyan öğrenci 180, 20 kız. Ermeni nüfusu 2053 Rum 315 Türk 3390/ Ğapu Ağçi köyü kilise 1 Surp Garabed Ermeni nüfusu 360. (Մոռնաւնեալ, 1879, ss. 96-98)

Boğos Natanyan, Raymond Haroutioun Kévorkian, Paul Paboudjian ve Barlow Der Mıgrdechian, Tokat’taki Ermenilerle ilgili önceki bilgileri derlemişlerdir (Natanyan, 2008, ss. 318-320; Kévorkian ve Paboudjian, 1992/2012, ss. 255-258; Mıgrdechian, 2004, ss. 265-304). Ancak onların çalışmalarında Osmanlı Arşiv kayıtları yer almamaktadır. Aşağıda kiliselerin¹¹ adları ve bulundukları yerler şu biçimde listelenmektedir:

Tablo 1. Tokat’taki Apostolik Ermenilere ait kiliselerin konumları

	Önceki Ad	Konum	Kaynaklar
Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi/ Taş Nerdivan Kilisesi		Bugünkü Kabe-i Mescit Mahallesi	
Surp Asdvadzadzin Kilisesi	Gatnağpür Surp Sarkis Kilisesi	Büyük Terbiye Mahallesi	Evliya Çelebi, çev. /2010, ss. 102-103; Այսօրյան, 1952, s. 610; Ինճիյան, 1806, ss. 290-291
Surp Kevork Kilisesi	Surp Sarkis Kilisesi	Bağarjukh (Pazarcık)	Ինճիյան, 1806, ss. 290-291; Այսօրյան, 1952, s. 605
Surp Minas Kilisesi		Haç Dağı’nın eteğinde	Ինճիյան, 1806, ss. 290-291
Surp Karasun Manug Kilisesi		Mahmud Ejib (Mehmed Ecib) Örtmeli	Այսօրյան, 1952, s. 613 Cinlioğlu, 2019, s. 110
Surp Yerrortutyun Kilisesi	Tahtidale Surp Sarkis	Tahtakale?	Այսօրյան, 1952, s. 610
Surp Lusavoriç Kilisesi	Barsam Kilisesi	Şehrin batısında Haç Dağı’nda	Այսօրյան, 1952, ss. 612-613

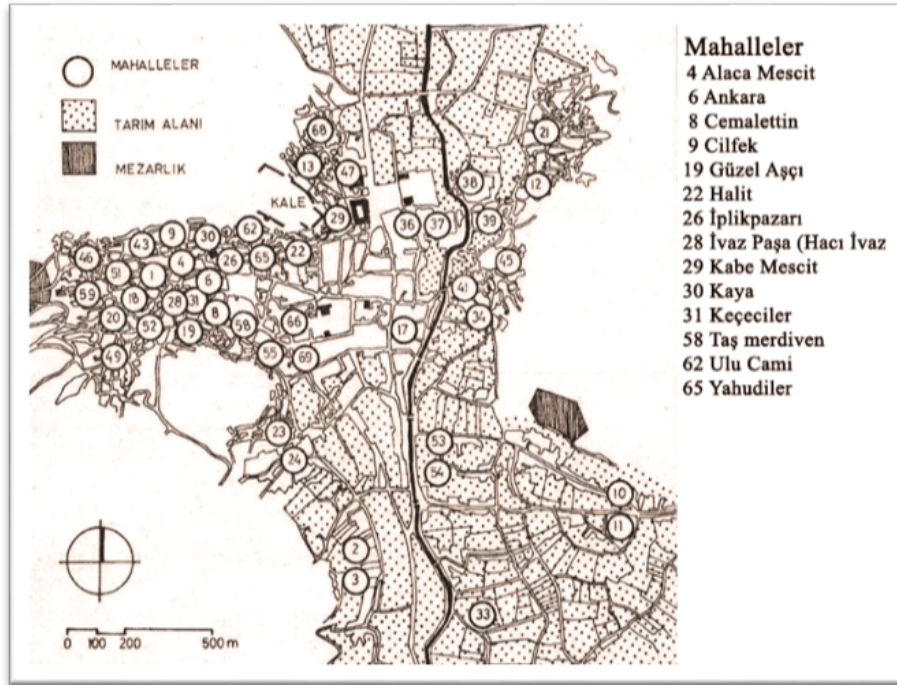
¹¹ Sadece Ğugas İnciciyan’ın verdiği kilise adları listelenmiştir. Bunun nedeni daha fazla sayıda kilise olmasına rağmen daha net bilgilere sahip olduğumuz kiliselerin tercih edilmiş olmasıdır.

Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin Konumuyla İlgili Yapılan Tartışmalar

Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin konumu için Arşag Alboyacıyan (1879-1962) Tokat'ta Taş Nerdiven semtinde (Թաշներդիւնի թաղին) ifadesini kullanır (Արայոյանեան, 1952, s. 604). Fakat IV. Mehmed'in hükümdarlığı döneminde 1648 yılında tamamlanan “Պատմութիւն եօթն իմաստասիրաց” (Yedi Bilgenin Hikayesi) adlı özgün el yazmasındaki hatıratı kopyalayan kişi tarafından eklenen hatıratan (Միւրմէն, 1936, s. 143) Taş Nerdiven'in kilisenin bulunduğu semtin adını göstermediği sonucu çıkarılabilir.

Zaman geçer, kitabım kalır. Sizden rica ederim, ey babalarım ve kardeşlerim, bu Yedi Bilgenin sözlerini Surp Sdepannos'un kapısındaki Daş Martivan'da okurken Tokhat şehrinden Ğazar yazıcıya Tanrı'nın merhametini dileyin, sahibi, kendi krallığında değerli olsun. Ve bizler de... (Միւրմէն, 1936, s. 143)

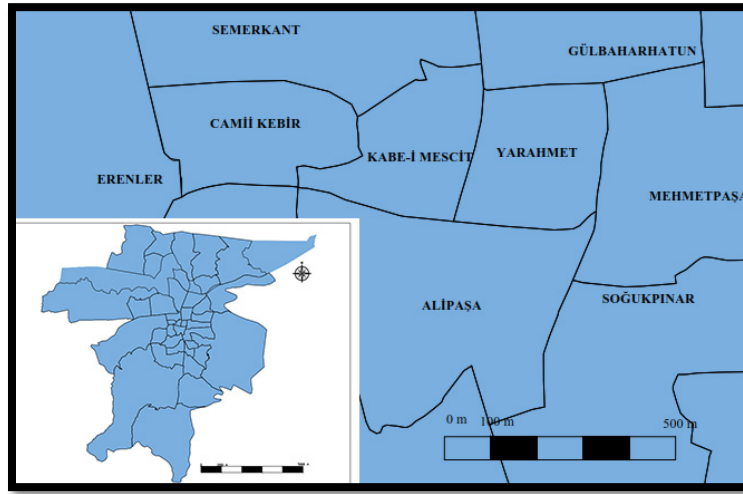
Bu olasılığı destekleyen diğer argümanlar ise Osmanlı arşivindeki bir kilise defterinde (1713-1914) (BOA, A. {DVNSKLS.d. 11, s. 48; Çelik ve Fişne, 2020, s. 70) Ermeni kilisesinin Taş Nerdüban adıyla anılması ve XV. yüzyıl ile sonrasında Osmanlı arşiv belgelerinde Taş Nerdiban ya da Taş Nerdüban yazımıyla karşımıza çıkan mahallede (BOA, TT.d. 19, s. 24; BOA, TT.d. 287, s. 62; BOA, MAD.d. 15615, s. 2; BOA, NFS.d. 2452, s. 154; BOA, NFS.d. 2463, s. 55; BOA, NFS.d. 2462, s. 18) sadece Rumların yaşamış olmasıdır (BOA, ML.VRD.TMT.d. 14676, s. 67; Çavdar, 2019, s. 2214). Fakat bunun tam karşıt tezi de savunulabilir, çünkü Osmanlı Dönemi'nde Taş Nerdivan Mahallesi'nde Hagios Nikolaos adlı bir Rum kilisesi de bulunuyordu (BOA, C..ADL. 8/498; GRGSA-CSA, PAO593, S03.SS04.SS01-SS02) ve Ğugas İnciciyan'ın belirttiğine göre Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin kapısı bu Rum kilisesinin kapısının hemen yakınındaydı (Ինճիճեան, 1806, s. 290).

Şekil 1. 1851 yılı Tokat mahalleleri (Aktüre, 1978, s. 160) ve mahalle numaraları (Cinlioğlu, 2019, ss. 294-295)

Evliya Çelebi'nin [1611-1685?] seyahatnamesinde de Taş Nerdivan'daki Rum kilisesinden Tokat'taki diğer kiliselerle birlikte şu şekilde sıralanmaktadır:

Rahip kiliseleri: tamamı (—) adet Mıgdısî rahipleri kiliseleridir./ Evvelâ şehir içinde Taşnerdübân Kilisesi, Urumlarıdır. Ve Tahtakale Kilisesi, şehir içinde Büyük Terbiye Mahallesi'nde Atnabur Kilisesi, Ermeni lisanında "Atnabur"; "Sütlü aş"a derler. Yukarıda zikri geçen Taşoluktan akan süttten bu kilisede sütlü aş piştiği için Atnabur, Sütlü aş kilisesi derler, eski kilisedir./ Şehrin kıblesi eğiminde Haçdağı Kilisesi ve şehrin kuzeyinde Mehmed Ecib tarafında bir kilise vardır, şehre eğimli Kirkoriş adında kilise gibi bir mahal vardır. Kefereler ve ahmak Müslümanlar da var, acayip cahilliktir. Bu şehirde Fireng ve Kıbtî yoktur, ama Ermeni reayası çoktur. Yahudi ve Acem bezirganı vardır. (Evliya Çelebi, çev. 2010, ss. 102-103)

Şekil 2. Günümüzdeki Tokat merkez mahalleleri (Haz. Ayça Elalmış)

Günümüzde Tokat'ta Taş Nerdivan Mahallesi bulunmamaktadır. Osmanlı arşivlerindeki bir belgeden (1792) Taş Nerdivan Mahallesi'nin Kabe-i Mescit Mahallesi'ne göre konumu tahmin edilebilir. Bu belgede Tokat'ta hayırsever Bayezid Paşa tarafından yaptırılan toprağa gömülmüş bir hayrat olduğu, Kabe-i Mescit adındaki mescidin vakfının vakıfnamesinden de bilindiği gibi adı geçen mescide tahsis ve intikal edildiği, mescit ve çeşme hanesine akan Müslüman cemaatin ve çevre ahalisinin kullandığı yedi masure miktarındaki suyun Taş Nerdiban Mahallesi boyunca akarken bir masureden daha fazlasına gerek olmadığı halde Zimmiyan¹² topluluğunun iki masure miktarı eskiden beri var olan su yolunun dışına çıkardıkları ve diğerlerinden ayırarak kiliselerine doğru akışını sağladıkları, kutsal vakıf ile cemaati sıkıntıya soktukları ve Zimmiler tarafından yapılan müdahalenin engellenmesi gerektiği ile ilgili bir şikayet dilekçesinden (BOA, C..BLD. 123/6141) iki mahallenin birbirine sınır ya da yakın olmasının yanı sıra kilise ve mescit arasındaki mesafenin de çok uzak olmadığı görülmektedir. Burada kilisenin Rum ya da Ermenilerden hangisine ait olduğu belirtilmese de iki kilisenin yakın olmasından dolayı sonuç değişmeyecektir. Bu metin temel alındığında Sevgi Aktüre tarafından yapılan mahalleleri gösteren haritada (Aktüre, 1978, s. 160) Taş Nerdiven Mahallesi'nin olması gerekenden daha güneye yerleştirildiği açıktır.

¹² “İslam hukukuna göre, Müslüman olmayan ve İslam topraklarında Halife'nin güvencesinde dinlerini muhafaza ederek yaşamlarını sürdürebilen ehl-i kitap kişilere "zimmi" adı verilir. Fethedilen topraklarda yerleşmiş bulunan farklı din ve kültüre mensup bu kişiler, bir akde dayanarak zimmi adını alır, sosyal ve ekonomik ilişkilerini, İslam Hukukunca kuralları belirlenen bir hukuki statü içerisinde sürdürürlerdi.” (Bozkurt, 1989, s. 1)

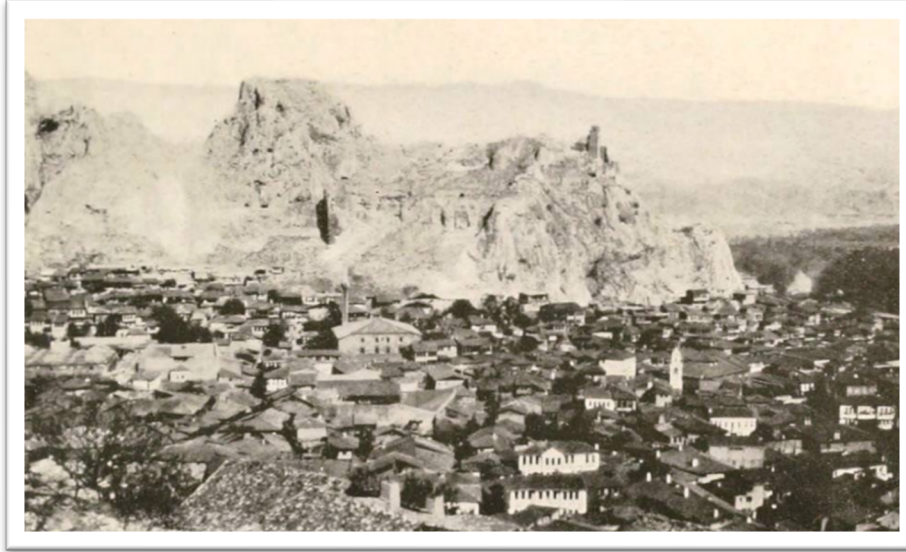
Şekil 3. Camii Kebir Mahallesi'ndeki muhtemel kilisenin konumu (Aktüre, 1978, s. 173)

Sevgi Aktüre tarafından çizilen diğer bir planda (Aktüre, 1978, s. 173) ise bugünkü mahalle sınırlarına göre Ulu Cami, Camii Kebir Mahallesi'nde iken mevcut fotoğraflarla da desteklenen muhtemel konumu gösterilen Ermeni kilisesi ise Kabe-i Mescit Mahallesi'ndedir. Rum kilisesinin ve özellikle de Taş Nerdivan Mahallesi'nin bu alan ya da yakınına konumlandırılması gerekmektedir.

Şekil 4. Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin 1900¹³ yılındaki konumu (Cumont, F. & Cumont, E., 1906, s. 240)

¹³ Franz Cumont ve Eugène Cumont tarafından yazılan kitapta konu edilen arkeolojik gezi 1900 yılında gerçekleşmiştir (Cumont, F. & Cumont, E., 1906, s. 107).

Şekil 5. Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin 1911-1912¹⁴ yıllarındaki konumu (Childs, 1917, s. 117)

Şekil 6. Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin çan kulesi ve kilisenin güneyden bir bölümünün görünümü¹⁵
(Ալոյաւնի, 1952, s. 606 akt. Muğrdechian, 2004, s. 294)

¹⁴ Dilek Taş çalışmasında, William John Childs'ın eserinde seyahatinin ne zaman gerçekleştiği ile ilgili bir tarih verilmemesine rağmen önsözdeki "İtalya Savaşı zamanıydı" ifadesinden ve kütüphane nüshasına eklenmiş bir mektuptan seyahatin 1911 ve 1912 yılları arasında yapıldığı sonucunu çıkarır (Taş, 2020, ss. 366, 375).

¹⁵ Arşag Alboyacıyan'ın kitabındaki fotoğraf ile ilgili bir tarihe ulaşılamamaktadır. Yine kitabındaki bir dipnotta 1488 yılında burasının harabeye döndüğü, fakat nasıl olduğu bilinmediği yazılıdır. Büyük ihtimalle tarih yanlış yazılmıştır. Bununla beraber dipnotta 30 yıl harabe olarak kaldığı da belirtilir (Ալոյաւնի, 1952, ss. 605-606).

Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi Tarihçesi

Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin ilk yapım tarihi net olarak bilinmemektedir, fakat 1345 tarihli bir el yazmasında bahsedilip edilmediği tartışmalı olsa bile 1463 tarihli bir el yazmasına göre bu kilise şüphesiz artık vardı (Այսօրյան, 1952, s. 604). El yazmasında bu kilisenin bahsi şu şekilde geçer:

Avedaran/...Bu İncil, mesleksiz yazıcı Antreas rahip tarafından, günahkar ve değersiz ruhuyla yazılmıştır. Sadece adıyla rahip olup işleriyle rahip olmayan birisi olarak. Ermeni takvimine göre 1463 yılında, Evtogia şehrinde, diğer adıyla Toğat, yetim Surp Sdepanos, yetim Surp Hovhannes Mgrdç ve Surp Simeon'un koruması altında yazılmıştır... (Այսօրյան, 1952, ss. 1567-1568)

Antreas Sargavak'ın kronolojisinden (XVI. yüzyıl) Eudokia'da 1543 yılının 4 Nisan günü şafak vakti şiddetli bir depremin meydana geldiğini ve çok büyük hasara sebep olduğunu öğreniriz (Մատենադարան, №1869 ժողովածուի, 395ա-400գ akt. Հակոբյան, 1951, s. 157; Ambraseys, 2009, s. 441).

Büyük yıkıma neden olan bu depremden birkaç yıl sonra Surp Sdepanos Kilisesi'nin de içinde bulunduğu şehrin tüm kiliseleri yıkılır ve Hovhannes Sepasdatsi'nin (XIX. yüzyıl) bu yıkım ile ilgili aktardığı belge şu şekildedir:

Minas/ Ğazaros'tan sonra, Minas rahip olarak Sepasdia bölgesinin piskoposu oldu. Onun zamanında tekrar bir çocuk toplama¹⁶ düzenlendi. Bu süreçte işleri yürütenler takavor¹⁷ iradesine karşı birçok zarar verici iş yaptılar. Evleri ve kiliseleri yıktılar, yaktılar ve malları yağmaladılar. Örneğin, 9 Nisan'da Evtogia'daki kiliseyi bir günde tamamen yaktılar ve yıktılar. Sepasdia'da da halkımıza birçok sıkıntı ve acı yaşattılar. O kadar kötü şeyler yaptılar ki, birçok Ermeni toplandı ve durumu takavora bildirdi. Takavor, daha fazla zulmetmemelerini emretti ve çocuk toplanması bir süre için durduruldu. Piskopos Minas'ın liderliği döneminde 24 ay geçti ve vefat etti. Surp Nşan¹⁸ Manastırı'na gömüldü. 1560 yılı. (Աղանյան, 1912, s. 396)

Bu kilise yıkılmış, ancak görünen o ki yeniden inşa edilmiştir ve ilk olarak 1618 yılına ait bir el yazmasında Tokat'taki Surp Garabed Kilisesi ile birlikte anılır (Այսօրյան, 1952, s. 1576). “Datevatsi Sorular Kitabı” içinde 1629 yılında tekrar adına rastlarız (Կարենյան, 1863, s. 30 (828)).

Movses ve Biğdi Hatun'un oğlu Sarkis, Boğos kâtipin oğlu Meser ve Khatanas tarafından 1629 yılında yazdırıldı. 31 Ocak tarihinde Tokhat'ta, Surp Sdepanos Nakhavga'nın kapısında ve Surp Hagop'un elçileri önünde Datevatsi'nin Soru Kitabı'nı yazdırıldı. (Այսօրյան, 1952, s. 1578)

Papaz Aleksani tarafından Tavit Vartabed için 1644 yılında yazılmış olan Krikor Datevatsi'nin Mezmurlar yorumu da kilisenin adının geçtiği başka bir eserdir.

Bu kitabın yazımı 1644 yılının Haziran ayının 18'inde Evtogia şehrinde, Surp Sdepanos, Surp Garabed ve Surp Hagop'un kapısında tamamlandı. Ey kutsal severler, bu kitabı okurken veya kopyalarken, bu yazarı hatırlayın, hataları düzeltin ve eksiklikleri tamamlayın. Kim Tanrı'yı hatırlarsa, Tanrı merhamet etsin (eksiksiz), bolluk versin ve hatırlamayanlara da solmayan taçlar versin... (Երուսաղեմի թանգարան թ. 886 akt. Այսօրյան, 1952, s.1583)

¹⁶ Mangazhoğov (Մանգաշոօղով) kavramı yani Osmanlı Dönemi'nde Hristiyan çocukları toplayarak Yeniçeri saflarına katmak ile ilgili bkz. Չուլալյան, 1959, ss. 247-256.

¹⁷ Kral anlamındadır.

¹⁸ Surp Nişan'dır.

Paris'teki Raphael Margosyan koleksiyonunda 1661 tarihli başka bir el yazmasında ise kilise ile ilgili bilgi şöyledir (Այսօրյան, 1952, s. 1591):

Surp Sdepanos, Daş Merdiven'in koruması altında ilk şehidi. Şimdi sizden rica ediyorum, ey yeni Sion'un çocukları, bu kutsal ve müjdeci İncil ile karşılaştığınızda, ister okuyun, faydalanın, ister kopyalayın, isterseniz de bu sözleri dinleyin. Dualarınız büyük yazıcı Mgerdiç 'in¹⁹ adı için olsun ve cesaretimden ötürü beni kınamayın, çünkü isteğim ve kalbimin arzusu zayıflığımı unutturmuştur.... (Միսթիկ, 1950, s. 28)

Minas Amtetsi'nde (1630-1704) Eudokia'daki Surp Sdepanos Kilisesi'nden bahseder ve bu bahis 1692 yılındaki kilisenin varlığını ispatlar niteliktedir (Ամստնի, 1984, s. 45). Bundan dört yıl sonra ise Mikayel, Parğam 'ın oğlu ve Evtogia'lı yazıcı Ma Pami tarafından 1696 yılında bir yazıt²⁰ kopyalanmış ve bu yazıt Tokat şehrindeki Surp Sarkis ve Surp Sdepanos'un koruması altında olmuştur (Այսօրյան, 1952, s. 1611).

Ğugas İnciciyan (1758-1833) “Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ” isimli eserinde Surp Sdepanos Kilisesi ile birlikte Tokat'ta bulunan kiliseleri ayrıntılı olarak şu şekilde listeler:

1. Yakınında Rum kilisesinin bulunduğu, piskoposluğun lideri olan Taş Nerdiven Surp Sdepannos Kilisesi. 2. Şu anda Araçnortanisd kilisesi olan Gatnağpür Surp Adzadzni Kilisesi. 3. Tahtidale Surp Sarkis Kilisesi. 4. Bağarjukk Surp Sarkis Kilisesi, şu anda Surp Kevork olarak adlandırılıyor. Burası eski bir kilise, çadır taştan yapılmış, taş bir yapıdır. 5. Surp Minas Kilisesi, Ğaş Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır. 6. Ğaş Dağı'ndaki Haç Kilisesi. 7. Mezarlığın da bulunduğu Karasun Manug Kilisesi (Ինճիճան, 1806, ss. 290-291)

1792 yılında meydana gelen yangından sonra Araçnortanisd kilisesi Surp Asdvadzadzin (Adzadzni) Kilisesi olmuştur (Այսօրյան, 1952, s. 605). Ğugas İnciciyan bu yangından sonraki özellikle de yeniden inşa edilen kiliseleri şu şekilde aktarır:

1792'deki yangında Gatnağpür Kilisesi yandı. Surp Gatnağpür, Surp Sarkis, diğer Surp Sarkis ve Surp Minas kiliseleri dönemin kralının izniyle yeniden inşa edildiler. Bunlardan Surp Gatnağpür adlı olan kilise Surp Adzadzni adıyla temsilik olarak yenilendi. Bağarjukk ise Surp Kevork olarak yenilendi ve Taş Nerdiven de olduğu gibi eski haliyle kaldı. İki tane mezarlık vardır. Bunlardan bir tanesi Karasun Manug Kilisesi'nin dış kısmında dağlara doğru diğeri ise kilisenin dağlara doğru batı yönünde yer alıyor... (Ինճիճան, 1806, s. 291)

H. Nerses Vartabed Sarkisyan 1844 yılında Eudokia'yı ziyareti sırasında bu kiliseyi, Ermeni Katoliklerinin kilisesi ile birlikte yedi Ermeni kilisesi arasında en büyüğü ve yeni inşa edilen tek kilise olarak değerlendirmiştir (Այսօրյան, 1952, s. 605).

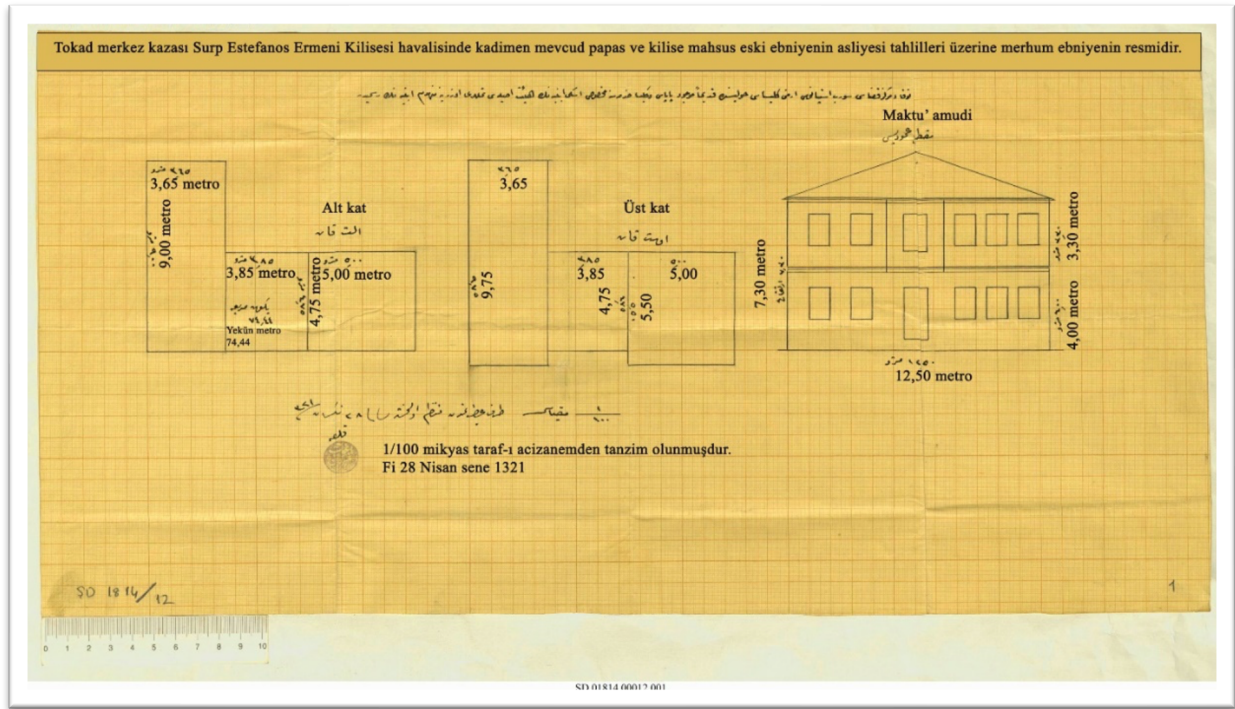
...Evtogia'nın kiliseleri görkemlidir ve en büyüğü olan Surp Sdepannos Yeni Kilisesi en önemlisidir. Aynı şekilde yeni olan Avedman Kilisesi biraz daha küçüktür. Eski kiliseler ise Surp Asdvadzadzin, Surp Minas, Surp Lusavoriç, Karasun Manug, Surp Kevork ve Surp Hagop'tur. Bu eski kiliseler dar ve karanlıktır, ancak bazıları iç mekânlarında seramik fayanslarla kaplanmış ve Surp Lusavoriç tamamen tavanına kadar fayanslarla kaplıdır. Ayrıca Yunanlılara ait küçük bir kilise daha vardır ve bu kilise Surp Kevork'a adanmıştır. Ermeni nüfusunun ev sayısı 1650'dir. (Սարգիսյան, 1864, s. 60)

¹⁹ Mgerdiç ismi modern Ermenicede Migirdiç olsa da orijinaline sadık kalınmıştır (Ç.N).

²⁰ Երուսաղեմի թ. 201 akt. Այսօրյան, 1952, s. 1611.

Aynı yıl içinde gerçekleşmiş olsa da, H. Nerses Vartabed Sarkisyan'ın ziyaretinin öncesinde olup olmadığını bilemediğimiz Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi'ne Tokat'taki Surp Sdepanos Kilisesi'nin tamirine ruhsat verilmesi ile ilgili evraktan, Tokat şehri Ermeni milletine ait bu kilisenin yoğun yağmur ve kar yağışı nedeniyle ön kısmının (gavit?) örtüsü ve ortasındaki kiremitlerin kırık ve perişan olduğunu, yapının etrafındaki sıvaların dökülmekte olduğunu, ayınların düzenlenmesine bir engel teşkil etmemesine karşın kiremitlerin teslim alınması, düzenlenmesi ve aktarılması ile örtü ve sıvalarının onarımına izin verilmesine rağmen asla tümü ya da bir parçasının yeniden yapılmaması ya da ilave edilmemesi ile ilgili özenli ve dikkatli olunması gerektiğini öğreniriz (BOA, HR.MKT. 7/25).

Tokat'ın Kâbe-i Mescid Mahallesi'nde Surp Sdepanos Kilisesi'nin ek yapılarından papaz ve hademe ikametine mahsus binanın tamirâtı ile ilgili 1903-1906 tarihlerinde Şûrâ-yı Devlet'e bağlı kurumlar arasındaki yazışmalardan, bu yapı için imâr ve inşaat ile ilgili bir sakınca olup olmadığı, tamiri, genişletilip genişletilmeyeceği, boyutlarının ne kadar olduğu, kaç bölümden oluştuğu, son olarak da masrafın inşaatla uğraşan heyet tarafından karşılanıp karşılanamayacağı ile ilgili inceleme yapıldığı, bunun sonucunda binanın tamirine hiçbir şekilde mahzur olmadığı, inşa için gerekli masraf olan dört bin iki yüz sekiz kuruşun kilisenin mevcut hazinesinden ödeneceği, adı geçen binanın uzunluğunun on iki metre elli santimetre, eninin dokuz metre yetmiş beş santimetre ve yüksekliğinin yedi metre otuz santimetre olduğu, ayrıca Ermeni kilisesinin binası ve arsasının vakfiyet ve mülkiyeti ile ilgili resmi kayda rastlanmadığı ve bununla ilgili belge ortaya çıkarılamadığı, kilisenin önceden mevcut olsa da inşasına müsaadesinin bulunmadığı öğrenilmektedir (BOA, ŞD. 1814/12) ve sonuç olarak, bu arşiv belgesi kilise ile ilgili ulaşabileceğimiz son kayıtlar arasındadır.

Şekil 7. Surp Sdepanos Kilisesi'nin ek yapılarından papaz ve hademe ikametine mahsus binanın plan ve cephe çizimi (BOA, ŞD. 1814/12)

Sonuç

Osmanlı Dönemi'nde Tokat'ın merkezi bugünkü görünümünden oldukça farklıdır. Bu çalışmada, Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin konumunu çözümleyerek ve Apostolik Ermenilere ait bu dini

yapıların yerlerini belirleyerek, farklı etnik ve dini toplulukların bir arada yaşadığı Osmanlı Dönemi Tokat'ının görünümü ortaya konulmaktadır. Tokat'ta Osmanlı Dönemi boyunca varlığını sürdürmüş Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin diğer adı Taş Nerdivan Kilisesi'dir (BOA, A. {DVNSKLS.d. 11, s. 48; Çelik ve Fişne, 2020, s. 70). XX. yüzyıla ait Ermenice kaynaklarda bu kilisenin Tokat'ta Osmanlı Dönemi'nde var olan Taş Nerdivan Mahallesi'nde olduğu kaydedilmiş (Uluoğlu, 1952, s. 604) olsa da bu net değildir. Kilise ile beraber anılan Taş Nerdivan ifadesinin ne olduğu ile ilgili iki farklı görüş ortaya atılabilir. İlki Taş Nerdivan tabirinin Taş Nerdivan Mahallesi ile ilgisi yoktur. Bu görüş “*Պատմությունը հոգի խոստանալիս*” (Yedi Bilgenin Hikayesi) adlı özgün el yazmasını 1648 yılında kopyalayan kişi tarafından eklenen hatırat (Uluoğlu, 1936, s. 143), Osmanlı arşivindeki bir kilise defterinde (1713-1914) (BOA, A. {DVNSKLS.d. 11, s. 48; Çelik ve Fişne, 2020, s. 70) bu kilisenin Taş Nerdüban adıyla anılması ve Osmanlı arşivlerindeki belgelere göre bu mahallede sadece Rumların yaşaması (BOA, ML.VRD.TMT.d. 14676, s. 67; Çavdar, 2019, s. 2214) ile desteklenir. Bu verilerin sonuncusunun analizinde Ali Akay'ın Michel Foucault'ya dayanarak ileri sürdüğü mahallenin inşasının bir söylemin inşası olduğu ve bu söylemin bir *epistēmē* içinden geldiği (Akay, 2002, s. 78) argümanı kullanılır. Michel Foucault, söylemin zaman içinde sürekli bir akış içerisinde olmadığını, aksine dikey bir süreksizlik gösterdiğini savunur (Foucault, 1969/2011a, s. 38; Foucault, 1954-1988/2011b, s. 140). Bu çalışmada dikey süreksizlik mahallelerde yaşayanların neye göre gruplandığı ile ilgilidir. Osmanlı Dönemi'nde, günümüzden farklı olarak, mahalle yapısı statü ve sınıf farklarına değil dini, etnik ve mesleki birliğe dayanmaktadır (Cerasi, 1999, s. 71; Ortaylı, 2013, s. 42; Alada, 2008, ss. 180, 195; Küçükömer, 1969, s. 62). Kısacası, yalnızca Rumların yaşadığı bir mahallede bir Ermeni kilisesi olması olasılığı çok düşüktür. Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin kapısının hemen yakınında bir Rum kilisesinin kapısının olması (Hüsnüoğlu, 1806, s. 290) ve Hagios Nikolaos adlı bu Rumlara ait kilisenin Osmanlı Dönemi'nde net olarak Taş Nerdivan Mahallesi'nde bulunması (BOA, C..ADL. 8/498; Evliya Çelebi, çev. 2010, ss. 102-103; GRGSA-CSA, PAO593, S03.SS04.SS01-SS02) adı geçen Ermeni kilisesini bu mahallenin yakınındaki bir mahallede aramak gerektiğini gösterir. Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'ne ait fotoğraflara bakıldığında çok yakınında herhangi bir kilise görünmemektedir (Childs, 1917, s. 117; Uluoğlu, 1952, s. 606 akt. Muğrdechian, 2004, s. 294) ve bu yakınında ifadesinin belli bir mesafe içerdiğini göstermektedir. Yine bu fotoğraflara ve Sevgi Aktüre'nin Camii Kebir (Ulu Cami) Mahallesi'ndeki konut dokusunu gösteren planına göre Ermeni kilisesinin muhtemel konumu bugünkü Kabe-i Mescit Mahallesi içindedir (Aktüre, 1978, s. 173). Diğerleri ise Taş Nerdivan ifadesinin Taş Nerdivan Mahallesi ile ilgili olabileceğidir ki bu da yukarıdaki bilgilerle doğrudan çürütülmektedir.

Surp Sdepanos Nakhavga Kilisesi'nin bulunduğu yerden şehre kuşbakışı bakıldığında, Ermeni Apostolik kiliselerinin şehrin farklı bölgelerine dağılmış olduğu görülür. Batıdaki Haç Dağı'nın tepesinde Surp Lusavoriç Kilisesi, dağın eteklerinde ise Surp Minas Kilisesi bulunuyordu. Surp Yerrortutyun Kilisesi ise şehrin kuzeyindeki Tahtakale Mahallesi'nde bulunuyordu. Şehri çevreleyen mahallelerde de kiliseler vardı: Büyük Terbiye Mahallesi'nde Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Mehmed Ecib Mahallesi'nde Surp Karasun Manug Kilisesi ve Pazarcık Mahallesi'nde Surp Kevork Kilisesi (Evliya Çelebi, çev. 2010, s. 95, 102-103; Hüsnüoğlu, 1806, s. 290-291; Uluoğlu, 1952, s. 605, 612-613; Cinlioğlu, 2019, s. 110). Bunların dışında Tokat sınırları içerisinde Apostolik Ermenilere ait birçok yapı ve kutsal alan bulunmaktaydı.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: AE, EK; Veriyi düzenleme: AE, EK; Veri Analizi: AE, EK; Finansman sağlama: AE, EK; Araştırma: AE, EK; Yöntem: AE, EK; Proje yönetimi: AE, EK; Kaynaklar: AE, EK; Yazılım: AE, EK; Gözetim: AE, EK; Onaylama: AE, EK; Görselleştirme: AE, EK; Taslak metin yazımı: AE, EK; Gözden geçirilmiş metin yazımı: AE, EK
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), A. {DVNSKLS.d. (Bab-ı Asafi Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Kilise Defterleri), 11.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), C..ADL. (Cevdet Adliye), 8/498.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), C..BLD. (Cevdet Belediye), 123/6141.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı), 7/25.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), MAD.d. (Maliyeden Müdevver Defterler), 15615.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), ML.VRD.TMT.d. (Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri), 14676.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), NFS.d. (Nüfus Defterleri), 2452, 2462, 2463.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), ŞD. (Şûra-yı Devlet Evrakı), 1814/12.
- GRGSA-CSA (Greece General State Archives, Central Service Archives), PAO593 (Αρχείο του τέως Ταμείου Ανταλλαξίμων), S03.SS04.SS02.SS01.02.IT000387.

Kitap ve Makaleler

- Akay, A. (2002). Bir mahalle inşası. *İstanbul*, 40, 78-80.
- Aktüre, S. (1978). *19. yüzyıl sonunda Anadolu kenti mekânsal yapı çözümlemesi*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.
- Ambraseys, N. (2009). *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: A multidisciplinary study of seismicity up to 1900*. Cambridge University Press.
- Arslanyan, A. (2006). *Adım Agop, memleketim Tokat: Tanıklık* (3. baskı). Aras Yayıncılık.
- Bayramoğlu Alada, A. (2008). *Osmanlı şehrinde mahalle*. Sümer Kitabevi.
- Bozkurt, G. (1989). *Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuki durumu (1839-1914): Alman-İngiliz belgelerinin ve siyasi gelişmelerin ışığı altında*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Brookes, F. (1900). *Quer durch Klein-Asien. Bilder von einer Winterreise durch das armenische Notstandsgebiet*. Verlag von C. Bertelsmann.
- Cerasi, M. (1999). *Osmanlı kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. yüzyıllarda kent uygarlığı ve mimarisi*. (A. Ataöv, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cevizci, A. (2005). Epistēmē. *Paradigma felsefe sözlüğü* içinde (s. 616). Paradigma Yayıncılık.
- Charanis, P. (2021). *Bizans İmparatorluğu'nda Ermeniler*. (E. Öztürk, Çev.). Urzeni Yayıncılık. (Orjinal çalışma basım tarihi 1963)
- Charanis, P. (1959). Ethnic changes in the Byzantine Empire in the seventh century. *Dumbarton Oaks Papers*, 13, 23-44.
- Childs, W. J. (1917). *Across Asia Minor on foot* (2. baskı). William Blackwood and Sons.
- Cinlioğlu, H. T. (2019). *Osmanlılar zamanında Tokat*. Tokat Belediyesi Kültür Yayınları.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure* (I). Ernest Leroux.
- Cumont, F. & Cumont, E. (1906). *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*. Studia Pontica (II). H. Lamertin.
- Çavdar, N. (2019). Tanzimat Dönemi'nde Tokat'ta Rum nüfusu. *History Studies*, 11 (6), 2207-2227. <https://doi.org/10.9737/hist.2019.807>
- Çelik, B. ve Fişne, S. (2020). 11 ve 13 numaralı Kilise Fihristi defterlerine göre Sivas vilayetinde gayrimüslimlere ait binaların yapım ve onarımıyla ilgili hükümlerin fihristi. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44(2), 59-86.
- Dédéyan, G. (1975). L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle. *Byzantion*, 45(1), 41-117.
- Delehay, H. (Yay. haz.) (1902). *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*. Société des Bollandistes.
- Der Nersessian, S. (1945). *Armenia and the Byzantine empire: A brief study of Armenian art and civilization*. Harvard University Press.
- Ersan, M. (2019). *Selçuklar zamanında Anadolu'da Ermeniler* (2. baskı). TTK.

- Evliya Çelebi. (2010). *Evliya Çelebi günümüz Türkçesi ile seyahatname: Akkırman-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp (5/1-2)*. S. A. Kahraman (Yay. haz.). YKY.
- Ferluga, J. (1988). Kolonizacijski politiki bizantinske oblasti od VII. do XIII. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 42(1), 13-26.
- Foucault, M. (2011a). *Bilginin arkeolojisi* (3. baskı). (V. Urhan, Çev.). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1969)
- Foucault, M. (2011b). *Felsefe sahnesi. Seçme yazılar 5*. (2. baskı). (I. Ergüden, Çev.). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi (1954-1988))
- Garsoïan, N. (1997). The Byzantine annexation of the Armenian kingdoms in the eleventh century. R. G. Hovhannisian (Yay. haz.), *The Armenian people from ancient to modern times I, The Dynastic periods: From antiquity to the fourteenth century* içinde (ss. 187-198). St. Martin's Press.
- Grégoire, H. (1947). Pour l'histoire des églises pauliciennes. G. de Jerphanion (Yay. haz.), *Orientalia Christiana Periodica* (13) içinde (ss. 509-514). Pontificium Institutum Orientalium Studiorum.
- Grousset, R. (2019). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin tarihi*. (S. Dolanoğlu, Çev.). Aras Yayıncılık. (Orijinal çalışma basım tarihi 1947)
- Halkin, F. (Yay. haz.) (1957). *Bibliotheca hagiographica Graeca (I)*. Subsidia Hagiographica (8a). Société des Bollandistes.
- Halkin, F. (Yay. haz.) (1984). *Bibliothecae hagiographicae Graeca. Novum auctarium*. Subsidia Hagiographica (65). Société des Bollandistes.
- Hamilton, J. ve Hamilton, B. (2010). *Bizanslı Heretiklerin tarihi Bizans dünyasında Hristiyan düalist Heretikler (650–1405)*. (B. Baysal, Çev.). Kalkedon. (Orijinal çalışma basım tarihi 1998)
- Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology (I)*. John Murray.
- Hewsen, R. H. (2016). Dünyada Van, ahirette cennet. (S. Aksoy, Çev.). R. G. Hovannisian (Yay. haz.), *Tarihi kentler ve Ermeniler Van* içinde (ss. 21-52). Aras Yayıncılık. (Orijinal çalışma basım tarihi 2000)
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin doğu sınırı*. (F. Işıltan, Çev.). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1935)
- Kévorkian, R. H. ve Paboudjian, P. B. (2012). *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* (M. Saris ve S. Dolanoğlu, Çev.). A. Şekeryan ve A. Margosyan (Eds.). Aras Yayıncılık. (Orijinal çalışma basım tarihi 1992)
- Küçükömer, İ. (1969). *Düzenin yabancılaşması: Batılaşma*. Ant Yayınları.
- Mugrdchian, B. (2004). A farewell to the Armenians of Evdokia/Tokat. R. G. Hovannisian (Yay. haz.), *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia* içinde (ss. 265-304). Mazda Publishers.
- Natanyan, B. (2008). *Sivas 1877*. A. Yarman (Yay. haz.). Birzamanlar Yayıncılık.
- Obolensky, D. (1972). *The Bogomils: A study in Balkan Neo-Manichaeism*. Cambridge University Press.
- Ortaylı, İ. (2013). *Osmanlı toplumunda aile* (14. baskı). Timaş Yayınları.
- Özışık, S. (2010). Pavlikan Kilisesi ve eski Hristiyan Heresileriyle ilişkisi. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 14(2), 505-533.
- Paul Za'im (Aleppo). (1836). *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch (II)*. (F. C. Belfour, Çev.). The Oriental Translation Fund of Great-Britain And Ireland.
- Peeters, P. (Yay. haz.) (1910). *Bibliotheca hagiographica orientalis*. Subsidia Hagiographica (10). Société des Bollandistes.
- Petrus Siculus. (1896). Historia utilis et refutatio atque eversio haeresos Manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur. J. P. Migne (Yay. haz.), *Patrologia Graeca (104)* içinde (ss. 1239–1304). J. P. Migne.
- Petrus Siculus. (1970). Pierre de Sicile Histoire des Pauliciens. P. Lemerle (Yay. haz.), *Travaux et Mémoires (4)* içinde (ss. 3-67). Editions de Boccard.
- Pococke, R. (1745). *A description of the East, and some other countries (2/1)*. W. Bowyer.
- Sernin, A. (2009). *Tokatlı Yetvart'ın anıları*. (A. Martin, Çev.). Pencere Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1987)
- Sestini, D. (1798). *Voyage de Constantinople a Bassora, en 1781, par le Tigre et l'Euphrate, et retour a Constantinople, en 1782, par le désert et Alexandrie*. Dupuis.
- Seyfeli, C. (2020). Byzantine Paulicians: Beliefs and practices. *ULUM*, 3(1), 45-68.
- Smith, E. & Dwight, H. G. (1834). *Missionary researches in Armenia : including a journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia : with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*. G. Wightman.
- Societas Bollandistarum (Yay. haz.) (1898–1901). *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis (I-II)*. Subsidia Hagiographica (6). Société des Bollandistes.
- Societas Bollandistarum (Yay. haz.) (1911). *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Supplementi editio altera auctior*. Subsidia Hagiographica 12. Société des Bollandistes.

- Strabon. (1961). *The geography of Strabo (V)* (4. baskı). (H.L. Jones, Çev.). William Heinemann Ltd.; Cambridge MA: Harvard University Press.
- Taş, D. (2020). W. J. Childs'ın "Across Asia Minor on foot" isimli eserinde Samsun ve Bağdat yolu izlenimleri. M. Okur, Ü. Köksal ve V. Aksoy (Yay. haz.). *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım* içinde (ss. 363-400). Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Tavernier, J. B. (2006). *Tavernier seyahatnamesi*. (T. Tunçdoğan, Çev.). S. Yerasimos (Yay. haz.). Kitap Yayınevi. (Orijinal çalışma basım tarihi 1678)
- Tournefort, J. d. (2013). *Tournefort seyahatnamesi (II)* (4. baskı). (T. Tunçdoğan, Çev.). S. Yerasimos (Yay. haz.). Kitap Yayınevi. (Orijinal çalışma basım tarihi 1718)
- Wolff, J. (1837). *Researches and missionary labours among the Jews, Mohammedans, and other sects*. Orrin Rogers.
- Yahyâ b. Saîd el-Antâkî. (1997). Histoire de Yahya ibn Sa'id d'Antioche. I. Kratchkovsky (Yay. haz.), *Patrologia Orientalis* (47.4 (212)) içinde (ss. 373-539). Brepols. (Orijinal çalışma tarihi X-XI. yüzyıllar)
- Այսօրանեան, Ա. (1952). Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց. Տեղագրական Պատմական Եւ Ազգագրական Տեղեկութիւններով. Գահիրէ: Տպ. նոր Աստղ.
- Ամատունի, Կ. Եսպ. (1984). Մինաս վրդ. Ամրեցի Պատրիարք Երուսաղէմի (1630-1704 Նոյեմբ. 24). Վիեննա: Մխիթարեան տպարան.
- Գազանճեան, Յ. (1904, Սեպտեմբեր 29). Եվրոպիացի Հայ Կինի. Արեւելեան մամուլ, 40, ss. 969-673.
- Թովմա Արծրունի. (1985). *History of the house of the Artsrunik*. (R. W. Thomson, Çev.). Detroit: Wayne State University Press. (Orijinal çalışma tarihi X. yüzyıl)
- Ինճիճյան, Ղ. (1806). Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ (I). Ի Վենետիկ : Ի Վանս սրբն դպարու.
- Կարենեանց, Յ. (1863). Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի. Թիֆլիզ: Ի տպարանի Ներսիսեան Ազգային հոգեւոր դպրոցի հայոց.
- Հակոբյան, Վ. (1951). Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ. (I). Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.
- Մատթէոս Ուռնայեցի. (1987). *Urfalı Mateos vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (2. baskı). (H. D. Andriasyan, Çev.). Ankara: TTK. (Orijinal çalışma tarihi XII. yüzyıl)
- Նաթանեան, Պ. (1877). Տեղեկագրութիւն ընդհանուր վիճակին Սեբաստիոյ եւ անոր կուսակալութեան ներքեւ գտնուող մէկ քանի գլխաւոր քաղաքաց. Կ. Պոլիս: Տպագրութիւն Հայաստանեայց.
- Սարգիսեան, Ն. (1864). Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս. Վենետիկ: Ի Տպարանի Սրբոյն Ղազարու.
- Սիմէոն Լեհացի. (2007). *The travel accounts of Simēon of Poland*. (G. A. Bournoutian, Çev.). Costa Mesa CA: Mazda Publishers. (Orijinal çalışma tarihi XVII. yüzyıl)
- Սիրմէեան, Ա. (. (1950). Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու. Փարիզ: Գեղ. Տպ. Խ. Մաթիկեան.
- Սիրմէեան, Ա. (1936). Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հայկաի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց. Հայկա: Տպարան Ա. Տէր-Սահակեան.
- Սմբատ Սպարապետ. (1956). Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք. Վենետիկ : Ս. Ղազար. (Orijinal çalışma tarihi XIII. yüzyıl)
- Ստեփանոս Ասողիկ. (2017). *The universal history of Step'anos Tarōnec'i*. (T. Greenwood, Çev.). Oxford: Oxford University. (Orijinal çalışma tarihi 1005/6)
- Սրուանձտեանց, Գ. վ. (1879). Թորոս Աղբար. Հայաստանի ճամբորդ: Մասն Ա. Կ.Պոլիս: Տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան.